

KÖZLEMÉNYEK

ÉLETÜNK FORDULÓPONTJAI

Az NKI Társadalmi és Demográfiai Panelfelvételének (TDPA) kutatási koncepciója és kérdőívének vázlatos ismertetése

SPÉDER ZSOLT

Ismertetésünk célja, hogy bemutassa az *Életünk fordulópontjai* című kutatás főbb jellegzetességeit, hogy vázolja az alapvető kutatási kérdéseket, a kutatási programban használni kívánt főbb módszerek tulajdonságait¹. A módszerek rövid áttekintését követően az az elsődleges célunk, hogy bemutassuk, mely kutatási kérdések során, milyen módszerek kecségetnek érdekesebb válaszokkal. Elképzeléseink szerint e bevezető egyben útmutatóul is szolgál a kérdőívben való eligazodásban. Ismertetőnknek tehát inkább *gyakorlati* a haszna, hiszen elsősorban az érdeklődő kutatók, a későbbi adatfelhasználók, az adatfelvételben együttműködő szakemberek részére kíván segítséget adni a kérdőívben való, illetve a változók közötti eligazodáshoz. Mivel kiadványunk gyakorlati célt szolgál, semmiképpen nem lehetett célunk a kutatási kérdésekhez tartozó szakirodalom áttekintése. A kiadványban szereplő válogatott szakirodalom áttekintést nyújt a kutatási tematika kidolgozásához felhasznált legfontosabb írásokról.

A kutatás alapkérdése

A népesség demográfiai magatartásában az elmúlt évtizedben, Magyarországon radikális változások mentek végbe. A házasságkötés helyett egyre többen élnek élettársi kapcsolatban; radikálisan csökkent a születések száma; a születéseken belül erőteljesen megnőtt a házasságon kívüli születések aránya; nőtt az anyák első gyermekvállalás kori életkora; továbbra is magas szinten áll a válások számaránya; erőteljesen megnőtt a nyugdíjasok létszáma – hogy csak néhányat említsünk a legjelentősebb változások közül. E folyamatok nemzetközi összehasonlításban sem egyedülállóak. 1990 után a volt szocialista országokban hasonló irányú radikális változások mentek végbe, noha némileg eltérő ütemben. A nyugat-európai országok többségében pedig már jóval a 90-as évek előtt elkezdődtek a magatartásváltozások, és a fenti folyamatok leírására *van de Kaa és Lesthage* a „második demográfiai átmenet” terminust alakították ki.

Kutatási koncepciónk itteni bemutatása nem tekinti céljának a vonatkozó elméletek és hipotézisek elemző bemutatását. Megkerülhetetlen azonban, hogy itt nagyvonalakban és leegyszerűsítve, a későbbiekben pedig, az egyes kutatási kérdések részletezésénél ne jelezzük a főbb megközelítéseket. Mint ismeretes a családfómálódás (nyugat- és) kelet-európai

¹ A kutatás programjának kialakításában, a kutatási kérdések tisztázásában részt vett *Dobossy Imre, Gödri Irén, Hablicsek László, Kamarás Ferenc, Kapitány Balázs, S. Molnár Edit, Pongrácz Tiborné és Virágh Eszter*. A kutatási kérdések és a kérdőív további változatainak megvitatásában hazai és külföldi szakemberek is részt vettek, akik javaslataiért köszönettel tartozunk. Az alábbi tanulmányért a szerző természetesen egy személyben vállalja a felelősséget.

társadalmakban végbemenő radikális átalakulásának magyarázatára a megközelítések három nagyobb iskoláját különböztethetjük meg:

1. A *második demográfiai átmenet* képviselői a kulturális rendszer átalakulásában, az individualizálódás felerősödésében, a családokat és nemi szerepeket érintő értékek átalakulásában látják a radikális átalakulás legfőbb okát. (*Lesthage*) Nem hagyják figyelmen kívül a környezeti feltételek; így a munkapiac és szociálpolitika átformálódását sem, ám a hangsúly mégis a kulturális rendszer, az egyéni cselekvések motivációs viszonyainak átalakulására helyeződik.
2. A magyarázatok másik nagy csoportja – általában a *gazdasági megközelítések*nek nevezik őket – a környezeti feltételek megváltozásán, azon belül is főképpen a gazdasági szerkezet (munkapiac, lakáspiac), illetve a nagy ellátórendszerek (oktatás) átszerveződésére helyezik a hangsúlyt. A kelet-európai viszonyokat illetően ide kapcsolódik a *Macuráék* által kidolgozott *krízis hipotézis*. E közelítés szerint a transzformáció a mindennapok viszonyainak olyan erőteljes átalakulásával és azon belül az anyagi viszonyoknak radikális romlásával járt, hogy az érintett országok lakossága a még nagyobb romlás elkerülése érdekében elhalasztotta a(z újabb) gyermekvállalást, illetve lemondott a gyermekvállalásról.
3. A volt-szocialista társadalmak viszonyaira kidolgozott harmadik irányzat egy újabb szempontot hangsúlyoz (*Philipov*, 2001). Elfogadja, hogy mind az egyéni értékviszontozások, mind pedig a gazdasági szerkezetváltozások szerepet játszanak a családformálódás jellegzetességeinek megváltozásában, ám központi jelentőséget tulajdonítanak a *társadalom integráltságának*. Nagyon leegyszerűsítve: a társadalomban elterjedt anómia, az egyéni életutak nem-tervezhetősége döntő szerepet játszik abban, hogy az egyének hosszú távra nem kötelezik el magukat. Azaz nem kötnek tartós párkapcsolatot, nem vállalnak gyermeket.

Mint látható, az egyes magyarázó közelítéseket itt csak jelezni tudtuk. A kutatási koncepció kidolgozása és operacionalizálása során éppen az volt a célunk, hogy adatfelvételünkben elégséges információkkal rendelkezünk a fenti elképzelések teszteléséhez, a hatótényezők súlyának méréséhez, a magyarázó sémák esetleges kiegészítéséhez. A rendelkezésre álló *népmozgalmi adatok* pontosan dokumentálják a változások természetét, a makroszintű strukturális változások jellemző irányait. A 2001-ben felvett *népszámlálási adatok* pedig lehetővé teszik majd a kohorsz-specifikus magatartásváltozások részletes feltérképezését. Ugyanakkor csak korlátozottan teszik lehetővé az ok-okozati összefüggések feltárását, a demográfiai magatartásváltozásra kialakított elméletek ellenőrzését, azaz a feltételezett ok-okozati összefüggések tesztelését. A Demográfiai Panelfelvétel kutatási koncepciója szerint végrehajtott adatfelvétel révén tehát egy olyan adatbázis jön létre, amely lehetőséget teremt a jelzett demográfiai folyamatok mögött meghúzódó individuális, csoportszintű (kohorsz-specifikus, réteghez-, településhez kötött) és makroszintű tényezők megragadására, egymásra hatásának feltérképezésére. Továbbá részletes képet kapunk majd a demográfiai folyamatok hatásairól és jóléti következményeiről. Összefoglalóan: tesztelhetjük és módosíthatjuk a demográfiai folyamatokról kialakított elméleteket és elképzeléseket.

Kutatási kérdéseink, amelyekről a koncepciónk későbbi fejezetében részletesebben is szó lesz, az alábbi problémakörök köré csoportosíthatók:

- élettársi kapcsolat és/vagy házasság
- a válás (szétköltözés) körülményei és következményei
- az újraházasodás körülményei és következményei
- a gyermekvállalás körülményei és következményei (45 év alattiak)
- felkészülés a nyugdíjas korra (45 év feletti aktívak)
- a nyugdíjasok életkörülményei (45 év feletti nyugdíjasok)

- a „leválás” folyamata a kibocsátó családról
- generációs kapcsolatok és egyenlegek.

Kutatásunk középpontjában tehát a családalapítás és felbomlás körülményei és következményei állnak. Mielőtt kutatási kérdéseinket részleteznénk, szükségesnek látszik a kutatás alapvető közelítéseinek (perspektíváinak és módszereinek) rövid bemutatása.

A kutatás módszerei: a követéses vizsgálatok előnyei.

A társadalmi és demográfiai változások mérése és nyomon követése többféle módszerrel is lehetséges. Jelen kutatási programunkban mi háromféle módszer előnyeit kívántuk ötvözni (vö. I. ábra). Az individuális szintű magatartásváltozások mérésében, az időben bekövetkező eredmények okainak és következményeinek feltárásában különösen előnyös a követéses, többszörös kikérdezéses *panel-módszer*. Ennek alkalmazása ugyanis lehetővé teszi, hogy a demográfiai események (párválasztás, házasság, gyermekvállalás, válás és újrَاهázasodás, leválás a szülői házról) előtti és utáni időszakról is rendelkezünk objektív és szubjektív változókkal. Az *Életünk fordulópontjai* kutatás is ezt a módszert tüntette ki, hiszen a demográfiai magatartásváltozások magyarázatára kialakított elméletek és elképzelések ezen megközelítés segítségével tesztelhetők a legátfogóbban.² Ugyanakkor fontosnak tartottuk, hogy lehetővé tegyünk más módszerek alkalmazhatóságát is. Itt elsősorban az *élettörténeti* módszerre és az *idősoros* elemzés lehetőségeire utalunk. A fenti három módszer ötvözésének konkrét formája minden egyes kutatási kérdés esetében a hipotézisek megvitatása, és annak mérlegelése révén történt, hogy melyik közelítés ad nagyobb esélyt a felvetett kérdés tisztázásához, részletes körüljárásához.

Vizsgáljuk meg az előbb említett módszereket picit közelebről! Először a panel-módszer és az élettörténeti módszer néhány jellemzőjét emeljük ki és hasonlítjuk össze. Ha az emberek életük eseményeire – és itt nem csak a házasságkötések időpontjára, e kitüntetett esemény idején tulajdonukban lévő vagyontárgyaikra, de korábbi jövedelmeikre, elégedettségeikre, gondoljakra, értékeikre is gondolunk – pontosan emlékeznének, akkor az egy meghatározott időpontban felvett élettörténet pontosan és jól helyettesíthetné a követéses panel-módszert, és nem lenne szükség az érintettek többszöri megkérdezésére.

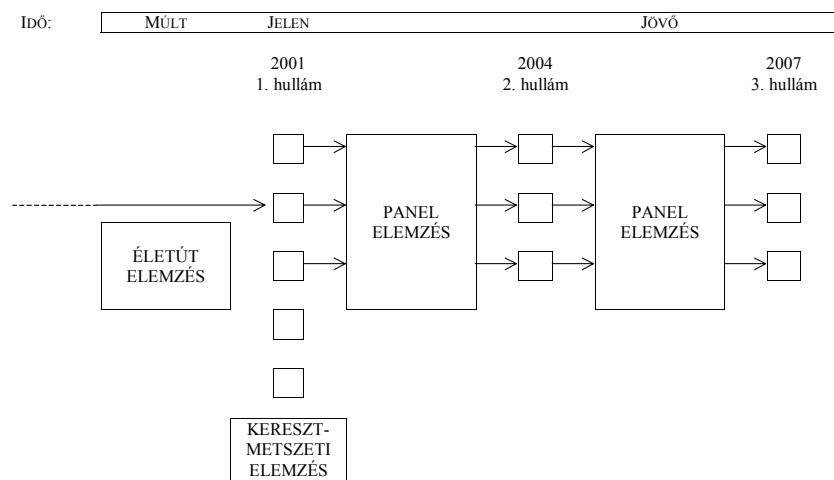
Tudjuk, hogy az érintettek viszonylag jól emlékeznek az olyan eseményekre, amelyek pontosan köthetők dátumokhoz, életkorhoz (születés, házasságkötés, válás, munkahelyváltás, lakóhelyváltás). Ugyanakkor az is ismeretes számunkra, hogy a kérdezettek nehezen emlékeznek vissza korábbi jövedelmi helyzetükre, és egyáltalán nem tudunk retrospektív adatokat gyűjteni az emberi magatartást egy korábbi időpontban jellemző szubjektív elemeiről: így az értékekről, a tervekről, a motívumokról, az elégedettségről.³

A demográfiai magatartás megváltozására kialakított legelfogadottabb elképzelések ugyanakkor éppen ezeknek a tényezőknek tulajdonítanak központi jelentőséget. Gondoljunk a „második demográfiai átmenet” hipotézisére, amely az értékváltozásokat helyezi a közép-pontba, vagy a társadalom dezintegráltságának az elképzelésére. Ez az alapvető indoka, hogy a tudományos hipotézisek tesztelhetőségét elsősorban a követéses vizsgálat lehetőségei mentén gondoltuk végig.

² A panel-módszer használhatóságát a demográfiai folyamatok elemzésében hosszan taglalja *Lesthage, Moors*, 2000. cikke.

³ Pontosabban: a szubjektív tudatállapotokról csak olyan információkat gyűjthetünk, hogy ma mit gondolunk arról, hogy régen mit éreztünk, gondoltunk valamilyen eseménnyel kapcsolatban. Ekkor viszont mindig a mai perspektíva, a „jelenbeli racionalizálások” döntenek.

Alábbi leegyszerűsített ábránk tehát a vizsgálatban kitüntetett panel-módszer segítségével ábrázolja a demográfiai események lehetséges magyarázó sémáját. Célunk a demográfiai események (házasság, válás, gyermekvállalás) megértése. E demográfiai események leegyszerűsítve a *jelenbeli* (1. hullám időpontja) objektív körülmények (anyagi helyzet, lakáshelyzet), beállítódások (azonosság-tudat, értékek, tervek) a partnerkapcsolatok milyenségének (minőség), továbbá a *szinkron* módon végbemenő társadalmi-gazdasági státuszváltások (munkapiaci helyzetváltás, iskolázottság, lakásváltozás) eredményeként értelmezhetők.

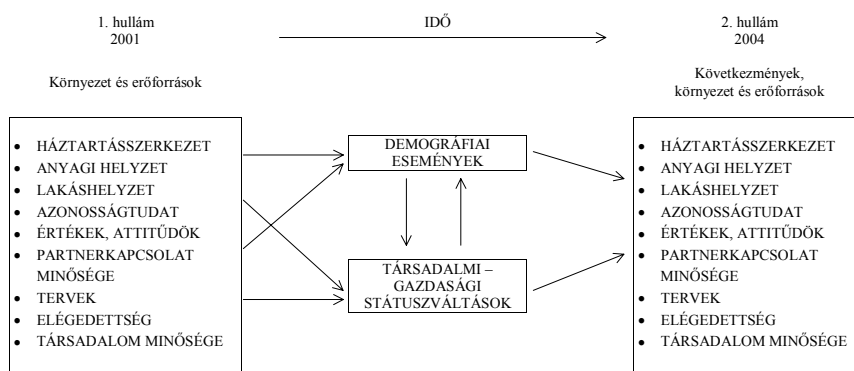

I. A felvétel elemzési eszköztára
Analysis measures of the panel

E logika figyelembe veszi a demográfiai változások magyarázatára kialakított elképzelések alapvető elemeit. Azt, hogy az egyének előtt különböző opciók állnak, hogy egyre inkább csökken a cselekvések kötöttsége, hogy a demográfiai események egyre inkább individuális döntések következményei, hogy ugyanakkor a rendelkezésre álló opciókat a társadalmi szerkezet strukturálja. *Lesthage* és *Moors* az értékek szerepét kiemelve azt állítja, hogy az értékek kiválasztják (szelektálják) a demográfiai magatartásokat. A II. ábránk a demográfiai eseményeket társadalmi kontextusba helyezi. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy a demográfiai események és folyamatok hatással járnak a már említett szinkron társadalmi-gazdasági státuszváltásokra (kilépés a munkapiacról, elszegényedés, lakásváltozás) és előre kiszámítható és váratlan következményekkel (szegénység, boldogság, elégedettség) járnak. A kutatás a demográfiai státuszváltások jóléti következményeit is vizsgálni kívánja. Visszatérve a már említett *Lesthage*-i gondolathoz: a demográfiai változások következtében az értékrendszer is idomul, átalakul (adaptálódik). A fenti megfontolásokat és elemzési logikát a későbbiekben a kutatást vezető kérdések vázolója során újra felidézzük és taglalni fogjuk. Itt most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy fenti elemzéseinket csak a második hullám – illetve későbbi hullámok – lekérdezése után tudjuk elvégezni. Az adatfelvétel első hullámát követően csak a szokásos keresztmetszeti, illetve élettörténeti módszer szempontjából kidolgozott kérdések és változók elemzésére kerülhet sor.

A hagyományos *keresztmetszeti elemzésekre*, többféle kérdéstípust is kidolgoztunk (vö. I. ábra). Egyrészt az intézet korábbi kutatásaiból átvettünk néhány olyan kérdéstípust, ame-

lyek idősoros elemzéseket tesznek lehetővé. Másrészt elemezhetjük a lakosság demográfiai értékeinek, családszerkezetének társadalmi tagolódásbeli kötődését. (Ekkor a panelkutatás számára kidolgozott változókat keresztmetszeti jelzőszámként értelmezzük.) Harmadrészt feltettünk nem egy olyan kérdést is, amelyekben a kérdeztettek adnak választ, hogy miért döntöttek egy demográfiai magatartás mellett (pl. miért nem akarnak több gyermeket). Ekkor értelmezhetjük és elemezhetjük a kérdeztettek által racionalizált okokat. Végül vannak olyan kérdéskörök – pl. a középkorúak „szendvicsgeneráció” hipotézise –, amelyek elsősorban keresztmetszeti elemzések tárgyai lehetnek, ám panel-szerűen is értelmezhetők.

II. A demográfiai események panelmódszerrel történő elemzésének leegyszerűsített sémája

Simplified pattern of analysis in panel method of demographic events

Úgyszintén már az adatfelvétel első hulláma után elemezhetők az *élettörténeti* adatok. A felvétel adottságai nem tették lehetővé, hogy az egyéni élettörténeteket minden lényeges dimenzióban végigkövessük. A teljesség ui. azt jelentette volna, hogy minden egyes kérdeztetről részletes párkapcsolat és a gyermekvállalás-történettel, lakástörténettel, aktivitás- és munkahelytörténettel és iskolatörténettel rendelkezünk. A kérdéses időkorlátai, és az a tény, hogy a panel-módszert tartottuk a legalkalmasabbnak a demográfiai magatartás-változás kutatásához, nem tette lehetővé az élettörténetek teljes körű lekérdésését. Ugyanakkor egy olyan korlátozott élettörténeti modult alakítottunk ki, amely sokféle demográfiai jellemző vizsgálatát teszi majd lehetővé. E modul a következő két tematikus részből áll:

1. Teljes és részletes felvételt végzünk minden érintett párkapcsolatáról és gyermekvállalásának történetéről. Ezen belül a párkapcsolatok kezdetéről és végéről, típusáról, a saját-, mostoha- és örökbefogadott gyermekekről, azok együttéléséről a kérdezett háztartásában.
2. Felveszünk minden szükséges információt a szülői családról való leválás jellegzetességeiről és ütemezéséről. Ezek: iskola befejezése, első munkahely, első elköltözés, első önálló lakás, első partnerkapcsolat, első gyermek születése.

Már itt jelezzük, hogy a második hullámban, amikor a párkapcsolatok alakulását és gyermekvállalás-történetet csak 2001-től kell továbbvinni, tervezzük a teljes gazdasági akti-

vitás és munkahelytörténet lekérdezését. Nyilvánvaló, hogy a panel jellegű kérdéssel a 2001 és 2004 közötti időszakban az élettörténeteket a maguk teljességében követni tudjuk.

JELEN 2001 1. hullám	VÁRHATÓ ESEMÉNYEK/ FOLYAMATOK	JÖVŐ 2004 2. hullám
HÁZTARTÁS- SZERKEZET	DEMOGRÁFIAI ESEMÉNYEK <ul style="list-style-type: none"> • partnerkapcsolat megkötése/szétválás • házasság/válás • gyermekvállalás • felnőtt gyermek kirepülése • összeköltözés • özvegyülés 	HÁZTARTÁS- SZERKEZET
<i>Anyagi helyzet</i> <ul style="list-style-type: none"> – lakáshelyzet – depriváltság – jövedelem – transzferek 	SZOCIO-ÖKONOMIAI ESEMÉNYEK <ul style="list-style-type: none"> • lakásváltás/bővítés • gazdagodás/szegényedés 	
<i>Iskola/munkapiac</i> <ul style="list-style-type: none"> – képzettség – aktivitás 	<ul style="list-style-type: none"> • Munkanélküliség • GYED/GYES • Vállalkozás alapítás • Mobilitás 	
<i>Értékek, attitűdök</i> <ul style="list-style-type: none"> – nemi szerepelvárások – általános (Inglehard) – aggodalom 	SZELEKCIÓ/ADAPTÁCIÓ	
<i>Partnerkapcsolat minősége</i>		
<i>Elégedettség</i>		
<i>Tervek/célok</i> <ul style="list-style-type: none"> – párkapcsolat – gyermekvállalás 		
<i>Azonosság tudat</i> <ul style="list-style-type: none"> – vallásosság – etnicitás 		
<i>Társadalmi együttélés minőségének érzékelése</i> <ul style="list-style-type: none"> – bizalom – anomia – magányosság 		

*III. A demográfiai magatartás panel-módszerrel történő elemzésének
leglényegesebb dimenziói és változói
Most important dimensions and variables of analysing demographic behaviour
by panel method*

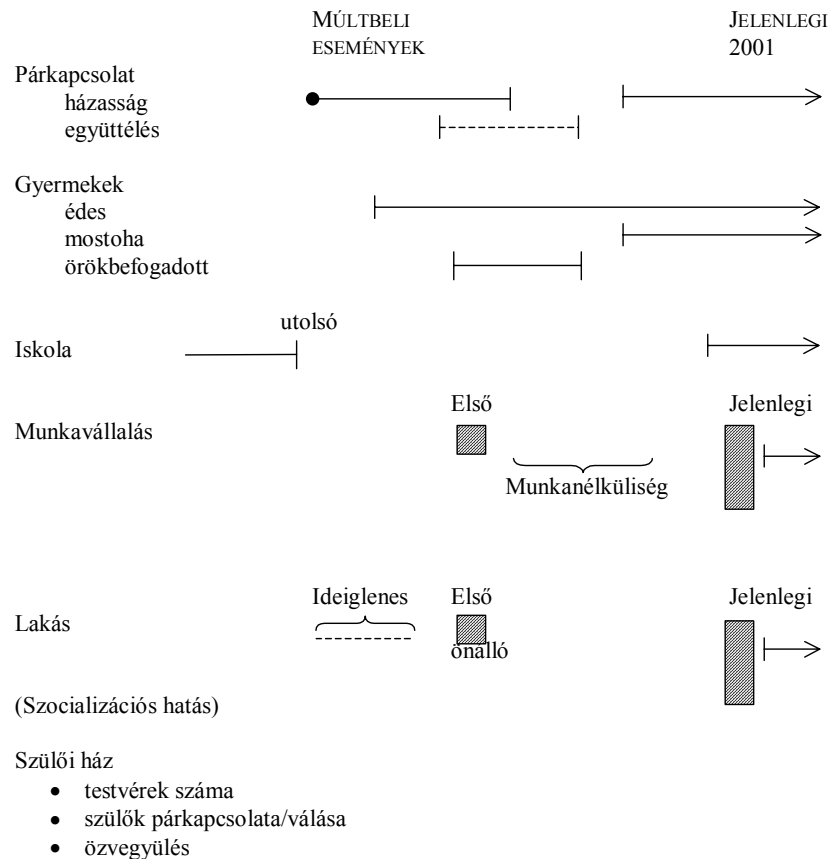
A kérdőív tartalmát meghatározó kutatás kérdései

Ahogy már jeleztük, kutatásunk célja, hogy részletes képet adjunk a családformálódás magyarországi jellegzetességeiről, teszteljük a demográfiai változások értelmezéséhez kialakított elméleteket és megközelítéseket, végül magyarázatokat alakítsunk ki az elmúlt tíz évben végbement demográfiai változásokról. E cél eléréséhez áttekintettük a nemzetközi és hazai szakirodalmat. Mivel a demográfiai változások is több részfolyamatból állnak össze, így előnyösnek tűnt, hogy a kutatáson belül altémákat alakítsunk ki, és minden egyes altémát tekintve külön vizsgáljuk meg, hogy az egyes kérdések mely módszertani apparátussal vizsgálhatók leginkább. A következőkben a kutatás ezen altémáit mutatjuk be nagyon röviden. Nem lehet célunk az adott témához tartozó szakirodalom még oly rövid bemutatása sem, hiszen egy-egy témának külön tanulmányt kellene szentelni. Itteni célunk az egyes problémákban felmerült kérdések vázolása, illetve annak jelzése, hogy a problémák vizsgálatához az általunk alkalmazott három módszer – panelkutatás, élettörténeti módszer, hagyományos keresztmetszeti elemzés – melyik használható leginkább. Pontosabban: az egyes, a kutatásban használt módszerekkel milyen kérdésekre kaphatunk választ.

Együttélés és/vagy házasságkötés

Kutatásunk egyik alapkérdése, hogy az együttélés illetve a házasság mennyiben jelentenek *alternatív* életformát, illetve mennyiben tekinthetők az egyén életében *egymást követő* együttélési mintának. Vajon a párkapcsolatok alakulását illetően a magyarországi gyakorlat a skandináv típust követi-e (az élettársi kapcsolat a házasság alternatívája) vagy a német mintát, amikor is az élettársi kapcsolatok többsége, különösen gyermekszületés esetén házassággá válik.

E problémakört a párkapcsolatokra vonatkozó „élettörténeti modullal” vizsgálva egyértelműen kiderül az egymásutániség léte vagy nem léte. Az adatokat korcsoportokra és rétegekre bontva képünk lesz arról, hogy mely rétegekben és melyik történeti időben indult el az élettársi kapcsolatok terjedése. A jelenbeli (2001) élettársi és házastársi kapcsolatokat összehasonlítva képet kapunk azok rétegekötöttségéről, az egyéni preferenciákról, és hogy mennyiben tér el a két kapcsolattípusba tartozók együttélésének minősége.

*IV. Az élettörténeti módszer a Demográfiai Panel kutatásban
Life-history method in the Demographic Panel research*

A panel modul segítségével pedig lehetővé válik annak vizsgálata, hogy milyen objektív körülmények és szubjektív diszpozíciók kedveznek a különböző partnerkapcsolatok létrejöttének, az egyik típusú kapcsolatból a másikba való átmenetnek.

A válás (szétköltözés) körülményei és következményei

A megkötött házasságok instabilitásáról, a válásokról, a demográfiai események közül talán a legkevésbé tudjuk. Ismerjük ugyan a válási arányszámokat, és a mindennapi tapasztalatokból sejtjük, hogy a válásoknak milyen negatív következményei vannak (elszegényedés, egyszülős családok, sérült szocializáltságú gyermekek, hajléktalanok), de nincsenek objektív és szisztematikus ismereteink az okokról és következményekről. A válás okait

például onnan ismerjük, hogy az elváltak milyen okokat adnak meg a bíróságon, továbbá a válási esemény után hogyan „racionalizálják” a korábbi párkapcsolatokat.

E problémakör vizsgálatához a panel módszer különösen előnyös lehetőségeket nyújt. Ismerni fogjuk a válásokat, szétköltözéseket megelőző objektív körülményeket (lakáshelyzet, anyagi helyzet, munkapiaci helyzet), a párkapcsolat minőségét (elvárások és azok teljesülése, viták, elégedettség). Ezzel lehetővé válik annak vizsgálata, milyen előfeltételek, feszültségek valószínűsítik a párkapcsolatok törekenységét. Más oldalról milyen körülmények és beállítódások a zálogai a sikeres párkapcsolatnak. A következményeket illetően pedig arra kapunk választ, hogy az elváltaknak és a szétköltözőknek milyen nehézségekkel kell megküzdeniük. A fenti kérdések természetesen differenciálisan, a társadalmi tagoltság kontextusában is vizsgálhatók.

Az élettörténeti módszer segítségével – hiszen teljes partnerkapcsolati történettel rendelkezünk – a válások kohorsz-specifikus jellegzetességeit tudjuk leírni és vizsgálni.

Újraházasodás, összeköltözés

Noha magas a válások arányszáma, az emberek jelentős része mégsem marad élete végéig egyedül. Erre utal például, hogy nő ugyan a gyermekeket egyedül nevelő háztartások arányszáma, ám nem annyira, amennyire a válások magas számáról indokolná. A szétváltak tehát társat keresnek, összeköltöznek vagy/és újraházasodnak. E folyamatról mind az élettörténeti módszer, mind pedig a panel-módszerek számot tudunk adni. Az élettörténeti módszer segítségével megvizsgálható, hogy az egyes kohorszok életében milyen a mintázata az élettársi kapcsolat/házasság → válás/szétköltözés → együttélés → újraházasodás eseményeinek. Azt is tudni fogjuk, hogy e folyamatban a gyerekek léte és azok száma mennyiben játszik korlátozó, illetve ösztönző szerepet. A panel-módszer segítségével a már jelzett partnerkapcsolati státuszváltások megértéséhez igen részletes magyarázatrendszert alakíthatunk ki. Össze tudjuk majd hasonlítani az újraházasodást választók és nem választók objektív körülményeit és szubjektív diszpozícióit (vö. II., ill. III. ábra). Megvizsgálhatjuk, hogy mennyiben tér el a két csoport lakáshelyzete, anyagi helyzete, iskolázottsága, munkapiaci állapota és státusza, értékei, vágyai, beállítódásuk, magányosságuk, s végül mennyiben másként látják az életüket körülvevő környezetet (bizalom, anómia).

A gyermekvállalás körülményei – ösztönző és gátló tényezők

Kutatásunk másik központi problémája a gyermekvállalási magatartás megértése. Talán e kérdéskörnek a legkiterjedtebb az irodalma, hiszen a születésszám alakulása a demográfia egyik alapkérdése. E problémakörnek a mai Magyarországon és egész Európában az ad külön hangsúlyt, hogy az elmúlt évtizedben eddig nem ismert módon csökkent a teljes termékenységi arányszám. Noha ebben szerepet játszott a gyermekvállaláskor betöltött életkor növekedése is, az a legvalószínűbb, hogy a gyermekszám a rendszerváltást megelőző időszakhoz képest alacsonyabb szinten fog stabilizálódni. Kérdéssorunk kialakítása során figyelembe vettük, hogy a gyermekvállalást, illetve hogy ki hány gyereket vállal, az érintettek anyagi viszonyai, lakáshelyzete munkapiaci pozíciója, értékei (vallásossága), párkapcsolatának minősége, a jövőt illető bizonytalanságérzete, társadalmi elvárásokhoz való viszonya,

tervei⁴ mennyiben befolyásolják. Változóink segítségével tehát sokféle hipotézist tudunk majd tesztelni.

E kutatási kérdés körüljárásában a keresztmetszeti elemzési módnak is jelentős szerepet szánunk. Egyrészt pontos képünk lesz, hogy mennyire egységesek, illetve differenciáltak a gyermekvállalási tervek a különböző anyagi helyzetűek csoportjaiban, korcsoportok, munkapiaci státusz, iskolai végzettség, etnicitás és más társadalmi ismérvek szerint. Másrészt konkrétan rákérdezzünk a gyermekvállalást ösztönző és korlátozó tényezőkre, illetve az állami családpolitika szerepére. Az ösztönző és korlátozó tényezőket tekintve lehetőség lesz a társadalmi különbségek felmérésére, illetve egyes esetekben idősoros elemzésre is.

A panel-módszer segítségével a fenti összefüggéseket aszinkron módon tudjuk elemezni. Vagyis milyen *jelenbeli helyzet* (előnyös vagy hátrányos anyagi helyzet, szűkös vagy tágas lakásviszonyok, előnyös vagy hátrányos munkapiaci státusz, a munkával töltött idő hossza, a párkapcsolat minősége és perspektívája, elégedettség, a családpolitika percepciója stb.) befolyásolja a *jövőbeni gyermekvállalást*, illetve ennek elkerülését. Azt tételezzük ugyanis fel, hogy az aszinkron (megelőző) és szinkron folyamatok egy modellben történő szerepeltetése sokkal pontosabb képet ad majd a gyermekvállalási magatartás „logikájáról”. Végül a panel-módszer segítségével azt is „ellenőrizhető” lesz, hogy mennyiben valósak az érintettek gyermekvállalásról kialakított „indokai”.

Az élettörténeti módszer pedig a 90-es évek gyermekvállalási magatartásáról ad részletes képet. Sajnos a kérdezési idő korlátozott volta miatt nem lesz lehetőségünk egy részletes munkapiaci életút lekérdezésére, pedig azt tételezzük fel, hogy ennek lényeges szerepe lehet a 90-es évekbeli gyermekvállalási magatartás magyarázatában. Tervünk, hogy a második hullámban (2004-ben) részletes munkapiaci történetet kérdezzünk le.

A gyermekvállalás következményei

A demográfiai események/státuszváltások egy része tervezhető (házasság, gyermekszületés) más része nem (válás). Az adatfelvétel lehetővé teszi annak folyamatos követését, hogy milyen körülmények valószínűsítik a státuszváltást és azt is, hogy milyenek a státuszváltás következményei. A gyermekvállalásnál – ceteris paribus – azt feltételezzük, hogy az együtt élő család anyagi helyzete romlik. Ám a kísérleti elemzések szerint ez nem mindig történik meg. Vélhetőleg azért, mert a háztartások aktív alkalmazkodási stratégiát (munkahely-változtatás, túlóra, alkalmi munka) folytatnak. Ám nem csak az anyagi következmények fontosak, de a jólét szubjektív összetevői is! Vajon a gyermekszületés után nem lesznek-e boldogabbak, elégedettebbek a családok? Igaz-e, hogy a nők elégedettsége növekszik, a férfiaké pedig csökken? Kevesebb, vagy több időt töltenek-e együtt a szülők, javul-e vagy sem, sőt romlik a házasság/élettársak kapcsolata? Különösen fontos e problémakör vizsgálata az első gyermek születését követően, hiszen ez jelenti a legélesebb életvezetési változást. E tapasztalatok nem érdektelenek a további gyerekvállalás, és még inkább a párkapcsolatok alakulását illetően!

Felkészülés a nyugdíjas korra

A 45 év feletti foglalkoztatottak többsége számára a jövő egyik leglényegesebb státuszváltása a nyugdíjassá válás. Vajon mennyire foglalkoztatja őket ez a kérdés? Vannak-e tervek arról, hogy mikorra tervezik a nyugdíjba-menetet, hogy miként fogják tölteni nyugdíjas

⁴ Azt is tervezzük, hogy az adott település ellátottságát (bölcsőde, óvoda), a lokális munkapiac néhány jellegzetességét, mint lehetséges befolyásoló tényezőket az adatfiléhez utólag illesztjük.

éveiket? Vannak-e olyan dolgok, amire aggódva gondolnak, amik szorongással töltik el őket jövőjüket illetően?

A keresztmetszeti közelítés lehetőséget teremt a fenti kérdések differenciális vizsgálatára. Vagyis mennyiben van különbség munkapiaci helyzet, foglalkozási státusz, lakóhely típusa, családi állapot stb. szerint a 45 év feletti foglalkoztatottak között.

A panel-design annak felméréséhez ad különösen jó eszközt, hogy vizsgáljuk a „nyugdíjazódás” közeledtével mennyire változnak a tervek, azok konkretizáltsága, a frusztráció. Továbbá a nyugdíjassá válást követően meg tudnak-e valósulni a kitűzött elképzelések. Úgyszintén a panel-design teszi lehetővé annak elemzését, hogy a nyugdíjazódás, a foglalkozási karrier utáni státuszváltás milyen anyagi és szubjektív jóléti következményekkel jár. Vajon hogyan változik az egyének anyagi helyzete, elégedettsége, boldogsága, magányossága, frusztráltsága, egészségi állapota a nyugdíjassá válás révén és után.

A második hullámban tervezett részletes munkapiaci karriertörténet lekérdezése további lehetőségeket teremt majd arra, hogy megvizsgáljuk a nyugdíjasok anyagi és szubjektív jóléte mennyiben függ a befutott munkapiaci karriertől, a családi életútban bekövetkezett eseményektől.

Az idősök életkörülményei – az öregedés

Meglepő ugyan, de viszonylag kevés ismeretünk van az idősök életkörülményeiről, s még kevesebb az öregedés folyamatáról. Kutatásunk célja, hogy az idős kor jellemzőit figyelembe véve – s ne csak a szokásos életkörülmény-jellemzőket taglalva – adjunk képet az idősök anyagi helyzetéről, családi- és társas kapcsolatairól, munkaképességéről, egészségi állapotáról, mindennapi elfoglaltságaikról, továbbá gondjaikról, frusztráltságukról, elégedettségükről. A leírásnál még sokkal fontosabb az időbeli változás, az öregedés folyamatának vizsgálata. Vajon igaz-e az, hogy az öregedés az élet- és cselekvési tér, a kapcsolatrendszer szűkülésével jár együtt? Ha igaz, akkor lineáris folyamatokról beszélhetünk-e? Vajon nem lehet-e, hogy az idős „megbékél” helyzetével, és egy életkor, élethelyzet elérése után csökken a „kizártság”, a státuszvesztés érzékelése? Vajon rendelkezésre állnak-e az idősök részére a segítő (családi) kapcsolatok, és a szükséghelyzetek fellépése során aktivizálódnak-e?

E kérdések megválaszolására alakítottuk ki a 45 év feletti nyugdíjasoknak szóló blokkot. Az idősök közötti különbségek – családszerkezet, munkapiaci karrier, településtípus szerint –, már az első hullámban vizsgálhatók. Az öregedés individuális folyamatait pedig a második hullám után tudjuk értelmezni és elemezni. Vizsgálható lesz, mennyire változik az egyes idős csoportok munkavégzési aktivitása, tevékenységszerkezete, frusztrációs érzése, elégedettsége. Reményeink szerint a panel-jellegű kérdés ok-okozati összefüggések feltárására is lehetőséget ad.

Fontosnak tartjuk, hogy megismerjük a társadalom egyes nagy csoportjai (generációk, rétegek, nemek) és az érintettek, hogyan tekintenek az idős korra. Vannak-e éles különbségek, vagy homogén kép él az öregek társadalmon belüli helyzetéről és szerepéről.

Leválás a kibocsátó családról

A családformálódás folyamatait tekintve központi kérdés, hogy hogyan, milyen időzítéssel és szinkronitással történik a szülői családról való leválás, az új család megalapításának folyamata. Feltételezésünk szerint ebben is jelentős változások történtek az elmúlt évtizedekben. E témakör feltárásához, a munkavállalás, költséghelyezés, partnerválasztás, gyermekvállalás eseményeinek és folyamatainak kitüntetett fordulópontjait kell megvizsgáljunk. Az

élettörténeti módszer logikáját alkalmazva pontos információk lesz az iskola befejezésének, az első munkavállalásnak az időpontjáról, az első tartós partnerkapcsolat kezdetéről és az első gyermekvállalás időpontjáról (vö. III. ábra). Ezen információk segítségével képet kaphatunk az egyes generációk szülői családról történő leválásának, illetve családalapítás algoritmusának különbségeiről.

A panel-módszer ezt azzal egészíti ki, hogy az éppen családot alapítók anyagi körülményeiről, szubjektív diszpozícióiról, illetve azok formálódásáról is sokféle indikátorral rendelkezünk majd. Ez segít megtalálni azon pontokat, hogy mi akadályozza, illetve segíti leginkább a leválás, az új család alapításának folyamatát.

Generációk közötti transzferek

Mint annyi más területen, itt is szűkös kérdőív-idővel számolhattunk, pedig számtalan megválaszolatlan kérdéssel rendelkezünk. Vajon jellemző-e a középkorúakra a „szendvics-generáció” koncepciója, tehát az, hogy a középkorúaknak mind a fiatalokat (gyerekeiket), mind pedig az időseket (szüleiket) segítenie kell. Ez a segítség-igény pedig éppen akkor esedékes, amikor a középkorúak karrierjük csúcsán állnak (munkájukban nagyon elfoglaltak), amikor elegendő forrással rendelkeznek, hogy „végre utazhassanak”. Vagyis a legnagyobb a segítség-szükséglet, és a legkevesebb idő áll rendelkezésre a segítséghez. Vajon hogyan alkalmazkodnak ehhez az érintettek? A fiatalokat illetően vajon továbbra is fennállnak-e azok a monetáris és munkasegítség transzferek, amelyek a családalapítást segítik. Az időseket tekintve pedig van-e tipikus mintája annak, hogy ki mire számíthat. A vizsgálatban az időkorlátok miatt a *rendszeres* segítségekre fókuszálunk, számba vesszük a pénzügyi és munkasegítséget és az ajándékozást. A kapcsolathálót tekintve a gyerekeket és a szülőket tüntettük ki. Kérdéseink révén nem csak a segítség generációs „egyenlege” számítható ki, de a segítségnyújtás dinamikája is.

Összegzés helyett

Ahogy már a bevezetőben jeleztük, semmiképpen nem törekedtünk a demográfiai státusváltások okainak és következményeinek átfogó bemutatására. Az írásunk végén található felhasznált szakirodalom is inkább csak útmutatóul szolgál. Írásunkkal gyakorlati-elemzési célt kívánunk szolgálni, amennyiben szerettük volna megvilágítani, milyen kutatási kérdések húzódnak meg az „Életünk fordulópontjai” nevet viselő társadalmi-demográfiai panel-felvétel kérdésprogramja mögött⁵, továbbá mely kérdések milyen tudományos problémák elemzésére lehetnek alkalmasak.

⁵ Helyhiány miatt nem lehetséges a teljes kérdőív közzétevése, ám az ismertető mellékletként megjelenő tematika- és változólista képet ad a kérdőívben található kérdésekről.

Az „Életünk fordulópontjai” kutatás kérdőíve tartalmának
vázlatos ismertetése

A) A KÉRDEZETT ALAPADATAI

- nem, kor, családi állapot
- jelenlegi partnerkapcsolata
- a háztartás tagjainak adatai
(kor, nem, kérdezetthez való viszonya, gazdasági aktivitás)
- iskolai végzettsége, jár-e jelenleg iskolába
- gazdasági aktivitási státusa
- foglalkozási státusa, munkahelyének jellemzői
- munkahelyen eltöltött idő
- lakáshelyzet, a lakás minősége
- vallásosság (3 kérdés)
- azonosságtudat
- szubjektív társadalmi státus (jelen, jövő, igazságos)

B) A KÉRDEZETT HÁZASTÁRSÁNAK, PARTNERÉNEK ADATAI

- kor, nem, családi állapot
- iskolai végzettség
- gazdasági aktivitás
- foglalkozási státus
- munkahelyen eltöltött idő

C) ÉLETTÖRTÉNETEK

- párkapcsolat-történet
jellege (élettárs, házastárs)
időpontja (összeköltözés, házasságkötés, válás, különköltözés, halál)
- gyermekvállalás-történet
- első elköltözés, önálló lakás
- iskola befejezése
- első munkavállalás időpontja

D) A KÉRDEZETT JÓLÉTÉNEK JELLEGZETESSÉGEI

- anyagi életkörülmények (10 item)
- az életmód összetevői (13 item)
- egyéni jövedelem
- háztartási jövedelem
- a háztartás jövedelmének forrásai (20 item)
- egészségi állapot
- elégedettség (6 item)
- anómia-skála (5 item)
- magányosság (5 item)
- bizalom

E) ÉRTÉKEK ÉS ATTITŰDÖK

- gyermeknevelési elvek (5 item választása)
- aggodalom, bizonytalanság (10 item)
- Inglehardt-index (rövid)

- házasság vagy partnerkapcsolat előnyei (6 item)
- preferenciák a családi életben (általános)
- preferált családforma
- ideális családforma gyermekvállaláshoz
- ideális házasodási kor
- ideális gyermekszám
- az állam felelőssége (6 item)
- az idősök társadalmi szerepe (13 item)

F) A HÁZASSÁG/PARTNERKAPCSOLAT MINŐSÉGE

- mi fontos a sikeres házassághoz/párkapcsolathoz
- mi jellemzi partnerkapcsolatát (10 item)
- elégedettség
- a viták, konfliktusok területei (10 item)
- a viták megoldásának jellege
- válási hajlandóság

G) A KÉRDEZETT SZOCIALIZÁCIÓS KÖRNYEZETE

- házasság, különélés, válás, újraházasodás a szülői családban
- szülők halálának időpontja

H) GYERMEKVÁLLALÁS (45 év alatti nők, 50 év alatti férfiak)

- gyermekvállalási tervek
- a gyermekvállalást akadályozó tényezők (15 item)
- a családpolitika lehetséges szerepe

I) IDŐSEK (45 év felett)

- aggodalmak (9 item)
- felkészülés a nyugdíjas korra, tervek (6 item)
- a nyugdíjassá válás körülményei
- a transzformáció szerepe a nyugdíjassá válásban
- a nyugdíjasok életmódja, feladatai (8 item)

J) TRANSZFEREK A HÁZTARTÁSOK KÖZÖTT

- a segítségnyújtás típusai (12 funkció)
- a segítségnyújtási reláció (4 típus)
- a segítségkapás típusai (12 funkció)
- a segítség kapásának relációi (4 típus)
- szülői segítség az első önálló lakás megszerzésekor (4 típus)

K) TERVEK

- házasodási tervek
- gyermekvállalás
- munkahely-változtatás
- lakásváltoztatás
- nyugdíjazás után

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf, Spéder Zsolt*: Szegénység. In: Sik, Tóth, szerk.: Egy év után...Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. Hullámának eredményeiről. BKE Szociológia Tanszék – TÁRKI 1993. 97–112. p.
- Arber, S. and Attias-Donfut, C.* (Eds.), 2000: The myth of generational conflict. London: Routledge.
- Cseh-Szombathy László*, 1999: Családi viszonyok. In: Andorka – Kolosi – Vukovich, szerk.: Társadalmi Riport 1990. 487–500. p.
- van den Broek, A., de Moor, R.*, 1993: Eastern Europe after 1998. In: Ester, Halman, de Moor, ed., The Individualising Society. Tilburg University Press, 197–227. p.
- Birg, H., Flöthmann, E.J., – Reiter, I.* 1991: Biographische Theorie der demographischen Reproduktion. Frankfurt: Campus.
- Bumpass, L.L.*, 1984: Children and Marital Disruption: A Replication and Update. *Demography* 21: 71–82. p.
- Bumpass, L.L., Sweet, J.A.*, 1995: Cohabitation, Marriage and Union Stability: Preliminary Findings from NSFH2. Wisconsin – Madison: Center for Demography and Ecology. NSFH. Working Paper No. 65.
- Coleman, D.* 1998. Populations in the UN ECE Region on the eve of the millennium: Trends and issues. Solicited paper for the Regional Population Meeting, Budapest, 7–9 December 1998.
- Corijn, M., Liefbroer, A.C., – De Jong Gierveld, J.* 1996: It takes two to tango, doesn't it? The influence of couple characteristics on the timing of the birth of the first child. *Journal of Marriage and the Family* 58 (Feb): 117–126. p.
- Daróczy Etelka, Spéder Zsolt* (szerk.): A korfa tetején. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet 2000/3. Kutatási Jelentések 64. 180.
- Deven, F., – Bauwens, S.* 1991: Shortcuts as pitfalls? Ways of measuring childbearing preferences and intentions, pp. 74–86. In: Female Labour Market Behaviour and Fertility. (Ed.) J.J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, E. van Imhoff. Berlin: Springer.
- Dövényi, Zoltán* (1995): Spatial Aspects of the Refugee Issue in Hungary, In: Endre Sik and Judit Tóth Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads, Budapest 1995. 17–26. p.
- Gödri Irén* 2001.: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet 2001/1. Kutatási Jelentések 66. 74.
- Hablicsek László, Tóth Pál Péter* (1996): A nemzetközi vándorlás hatása a magyarországi népesség számának alakulására 1994–2010 között. In: Táborlakók, diaszpórák, politikák. Szerk.: Sik Endre–Tóth Judit, Bp. 1996. 161–180. p.
- Hagestad, G.O.*, 2001: Adults intergenerational relationships. In: Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf, p. 125–143. p.
- Hill, M.S., Yeung, W-J.J.*, 2001: Behavior and status of children, adolescents and young adults. In: Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf, p. 1–57. p.
- Hoem, J., Aassve, A., Andersson, G., Baizán, P., Billari, F., Engelhardt, H., Fürnkranz-Prskawetz, A., Hank, K., Huinink, J., Kohler, H-P., Kohlmann, A., Kreyenfeld, M., Neyer, G., Vikat, A.*, 2001: Concepts for a second round of fertility and family surveys in Europe with particular attention paid to persons of reproductive/working age. In: Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf, 59–104. p.
- Kolosi Tamás, Sági Matild*, 1998: Hullámzó háztartások. In: Kolosi, Tóth, Vukovich, ed.: Társadalmi riport, 1998. Budapest: TÁRKI 45–73. p.
- KSH*, 1984: Longitudinal Marriage Surveys in Hungary, 1966–1980. 153 p.

- KSH* (1990): A Magyarországra menekülők főbb demográfiai és foglalkozási adatai (1988–1990. V. 31.) Budapest 1990.
- Lesthaege, R.*, 1983: A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimension. *Population and Development Review*, vol. 9. No. 3. 411–435. p.
- Lesthaege, R.*, – *Moors, G.*: Életpálya váltások és értékorientáció: szelekció és adaptáció. *Demográfia* 2000/4. 405–444. p.
- Macura, M., Y.Mochizuki, S., Garcia, J.L.*, 2000: Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years. Paper presented at the FFS Flagship Conference, Brussels, 29–31 May.
- Merton, R.K.* [1949] (1968) [1980]: *Social Theory and Social Structure*. 3rd ed. Glencoe: Free Press. [hungarian publication]
- Moksony Ferenc*, 1997: Rendszerváltás és deviancia. Kézirat 27 p.
- Mutz, G.* et. al., 1995: *Diskontinuierliche Erwerbsverläufe. Analysen zur postindustriellen Arbeitslosigkeit*. Opladen: Leske + Budrich.
- Róbert, P.*, 1995: Perceived Social Position and Perceived Mobility. In: Zs.Ferge, E.Sik, P.Róbert and F.Albert: *Societies in Transition. International Report on the Social Consequences of the Transition (Soco) Project*. Vienna: Institute for Human Studies.
- S.Molnár Edit-Pongrácz Tiborné-Kamarás Ferenc-Hablicsek László* (1998): Házasságon kívüli szülések. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Kutatási Jelentések* 61. 222.
- S. Molnár Edit*, 1999. Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. *Századvég, Nyár/14. szám.* 31–54. p.
- Schmith, H., Schmidt-Denter, U.*, 1999. Die Nachscheidungsfamilie sechs Jahre nach der elterlichen Trennung. *Zeitschrift für Familienforschung*. 11. Jahrg. Heft 3. 28–55. p.
- Spéder Zsolt*: Ikertestvérek. – A szegénység arcai a mai Magyarországon. *Századvég* 1996/2.
- Spéder, Zs., Paksi, B., Elekes, Zs.* 1999: Anomy and satisfaction. In: Kolosi, Tóth, Vukovich, ed., *Social report 1988*. Budapest: TÁRKI. 490–513. p.
- Sweet, J., Bumpass, L.L., Call, V.*, 1988: The design and content of the National Survey of Families and Households. Wisconsin – Madison: Center for Demography and Ecology. NSF Working Paper No. 1.
- Trost, J.*, 1992: Ehen und andere dyadische Beziehungen. In: Nauk, Onnen-Isemann, Hg. *Familie im Brennpunkt von Wissenschaft und Forschung*. 343–355. p.
- Vaskovics, L. A., Rupp, M., Hofmann, B.*, 1997: Nichteheleiche Lebensgemeinschaften. Eine soziologische Längsschnittstudie. Opladen: Leske + Budrich.
- Zapf, Wolfgang/Mau, Steffen* (1993): Eine demographische Revolution in Ostdeutschland? Dramatischer Rückgang von Geburten, Eheschliessungen und Scheidungen. In: *Informationsdienst Soziale Indikatoren*, 10, S.1–5.

Tárgyszavak:

Panelvizsgálat
Családszociológia

TURNING POINTS OF LIFE COURSE

Research concepts and questionnaire outline of the social and demographic panel research of the Demographic Research Institute (tpda)